

Muszatics Péter

KELET-KÖZÉP – EURÓPAI VÁROSPORTRÉK I.

TALLINN: A KAPU

A napsugarak rézsütosan tűznek a házakra, a felsőváros épületeit kivéve csak a háztetőket, a szélkakasokat és a vékony tornyokat világítják meg. November végén ritkán süt a nap Tallinnban, becsülni kell a felhők közül előbukkanó sugarakat. Hosszan, nyugodtan úszom a szálloda nyolcadik emeletén lévő panoráma-uszodában, közben a Szent Miklós- és a Szent Olaf-templom, a dóm és a Városháza tornyait nézem. A gótikus együttes harmóniáját csak az Alekszander Nyevszkij-templom hagymakupolái törlik meg. A háttérben pedig ott a tenger, a Finn-öböl.

A zónában vagyok. A modern szálloda közvetlenül a szűk óváros mellett, egy korábbi gyárnegyedben épült – a házakat felújították, kiegészítették, átépítették, luxusüzletek, éttermek, átlátszó üvegfalú irodák, galériák foglalják el a vigasztalan gyáracsarnokok helyét. Csak egy emléktábla és egy bár emlékeztet arra, hogy részben itt, Christian Rortermann egykori gyárában forgatta 1978-ban Andrej Tarkovszkij a *Sztalker* című filmet. Részben itt volt a zóna, a Földbe becsapódott, titokzatos földönkívüli tárgy vagy meteor körül létrehozott, gondosan őrzött, a civilizáció roncsaival telített határterület, amin az orosz rendező hősei végigbotorkálnak.

Tarkovszkij klasszikusának sok olvasata van, de a „zóna” mint az átmenet földje valamiképpen magára a Szovjetunióra, egykori tartományára, Észtországra és Tallinnra – német nevén Revalra – is ráillik. A profán térben és időben az ország és a város Észak-, Közép- és Kelet-Európa metszéspontjában kézzel kézre járt a hódítók között. Az észtek 1000 körül Saaremaa – németül és svédül Ösel – szigetéről rablóhadjáratokban sarcolták a környező partvidéket. A szigetükön található titokzatos meteorkráterekhez sok történet fűződik. Az észti író és politikus Lennart Meri szerint itt, a Kaali falu közelében lévő, vízzel teli kráterek körül helyezkedhetett el az Ultima Thule, a legendás északi királyság, melynek Atlantiszhoz, Camelothoz és Arthur királyhoz kapcsolódó mítosza Vergiliustól Goethén át Tarkovszkijig sokakat sokféleképpen megihletett – a nácikról nem is beszélve. Annyi bizonyos, hogy a szabályos kör alakú tavakat, melyeket évezredekkel ezelőtt magas fallal vettek körbe, szent helynek tartják.

A dánoknak, a német lovagoknak és papoknak, majd a nyomukban letelepedő polgároknak a messzi északkeleti területek félelmetesnek tűnhettek, melyeket meg kell hódítani – Istennek és a kereskedelemnek egyaránt. Gyarmatosítók voltak, akik e vad, gyéren lakott, ismeretlen vidéken telepeket hoztak létre a tengerparton, és keresztény hitre térítették az itt talált népeket, köztük az észteket is. A Domberg, a védhető, sziklás kiszögellés, a lovagok büszke vára elkülönült a polgárvárostól. A balti német nemesek hosszú évszázadokig – dán, svéd, majd orosz uralkodók alatt – kiterjedt livóniai és kurföldi

birtokokat igazgattak innen és vidéki udvarházaikból. A nemesek és a földművelők a 13. századtól a 20. század első éveiiig szinte változatlanul éltek és dolgoztak. 1914 és 1945 között aztán megsemmisült az évszázadok alatt kialakult életforma. A gótikus dóm fehér falain címereik emlékeztetnek az elporladt múltra, melynek e díszes, festett fatáblákon kívül nem sok nyoma maradt.

A Domberg, mai nevén a Toompea és a kikötő közötti szűk területen a 13–14. században épült föl Reval városa. A vizesárok és a bástyák védelmében, a kanyargós utcákban keskeny, minden négyzetmétert gondosan kihasználó kereskedőházakat emeltek. Itt, az alsó- vagy polgárvárosban más törvények uralkodtak: a keleti, novgorodi telepektől Londonig húzódó óriási Hanza-szövetség joga. A német anyanyelvű polgárok mindennapi életét és munkáját a Gilde, a céh szabályozta. Reval volt a legkeletibb Hanza-város – a Szent Olaf-templom pedig sokáig a középkori Európa legmagasabb épülete, a Nyugat égiségéig erős jelképe a Kelet határán.

A simafalú, karcsú tornyos Városháza előtt éppen a karácsonyfát állítják fel és díszítik, körülötte fabódékat szerelnek. Advent előestéjén nyílik a karácsonyi vásár. A téren nem sok változott az elmúlt évszázadokban, sem a háborúk, sem a szovjet-orosz uralom évtizedei alatt. A lejtős utcákon mézeskalácsillat terjeng, a városfalakhoz tapasztott házak zegzugos belső udvaraiban, a cipőkoptató, göröngyös köveken sétálva, a fel-felharsanó hajókürtöket hallva a díszesen kovácsolt, csillogó szélkakasok alatt a múltban érezhetjük magunkat. Szinte csoda, hogy Reval-Tallinn sértetlenül vésztele át a 20. századot – egy 18. századi térképpel éppúgy elboldogulnánk itt, mint egy maival, csak a nevek változtak. A Grosser Marktból Raekoja plats lett, a Heiliggeiststrasséból a Pühavaimu, a Lange Strasséból pedig Pikk jalg. „Reval egy darabka középkor – tiszta és érintetlen” – írta 1850-ben egy német utazó, Eduard von Ungern-Sternberg. A vasútvonal húsz évvel később érte el a várost. Ekkor a német többség már a múlté volt: az észti nemzeti mozgalom, a cárok oroszosítási politikája és a kapitalizmus egyaránt a Gilde – és a város addigi mindennapjainak – végét jelentette.

A Gilde, a céh a 14. században alakult. A szabad polgárok védelmében és érdekében a nemesekkel szemben is felemelte a szavát, ha kellett – a Lübecki, azaz a Hanza-jog 1248-tól 1877-ig volt hatályos az alsóvárosban, ahol érvényesült a híres szabály: egy év és egy nap eltöltése után az itt élő ember szabad polgár lett. A városi múzeumban kézzel írott, gót betűs tábla a Gilde vezetőit sorolja fel, a listán az első név 1363-ból, az utolsó, Erik Galnbäcké, 1926-ból való. A céhtagok házai egyszerűek voltak: a földszinti lakótér fölött az emeleten ládáknak, zsákoknak és hordóknak állt az áru, melyet csörlőkkel mozgattak. A szárazföld javai innen kerültek a hajókra, a távoli kincsek innen kerültek a szárazföld belsejébe – a polgárok pedig gazdagodtak, pompás házakat, templomokat és kolostorokat emeltek. A város többször gazdát cserélt, de az uralkodók a 19. század végéig tiszteletben tartották a német polgárok jogait és évszázados tradícióit.

Az egyik utcasarkon, a Gusztáv Adolf Gimnázium épületében kis kiállítás mutatja be az iskola történetét, melyet, mint neve is mutatja, a svéd uralkodó alapított 1631-ben – Reval akkor a Svéd Királyság része volt. Kedves hölgy kalauzol. Európa egyik legrégebbi iskolájában latin nyelven oktattak többek között retorikát, poétikát, teológiát, matema-

tikát, ezenkívül görögöt és óhébert. Az oktatási nyelv 1805-ben, már az orosz uralom idején változott – németre. Az oroszosítás, kétnyelvű, cirill-latin feliratokkal, az oktatás és a törvénykezés nyelvének megváltoztatásával, később kezdődött. A gimnáziumban, amely ekkor már I. Miklós cár nevét viselte, 1892-ben lett az orosz a kötelező oktatási nyelv. Akárhogy is, a diákok többsége akkor még német anyanyelvű volt. Az észtek modern nemzeti identitása lassan, a 19. század közepétől alakult ki. Németek, észtek és oroszok birkóztak egymással – az érvek csatájában ebben a svéd alapítású, latin műveltségű iskolában is sok, nemzeti érzelmektől fűtött vitára került sor.

Innen került ki Alfred Rosenberg, Hitler főideológusa, *A 20. század mítosza* szerzője is. A politikai antiszemitizmus és a nemzetiszocialista élettér-elmélet „tudományos” tételeit kidolgozó politikus – 1941 és 1945 között a megszállt kelet-európai területek birodalmi minisztere – a balti németek egyik utolsó generációjához tartozott, csakúgy, mint Robert és Harry, a testvérpár, akik az 1940-es évek elején érettségiztek itt. A családi fényképen, mint a hölgy mutatja, két nyílt tekintetű, elálló fülű kisfiú néz elfogulatlanul a kamerába. Egyikük 1940-ben, az orosz megszállás idején érettségizett – ő a Vörös Hadsereg katonája lett. Másikuk 1942-ben, a német megszállás idején – őt a Wehrmachtba sorozták be. Mindketten elestek; személyes tárgyaikat és fotóikat nővérük ajándékozta a gimnáziumnak, amely ismét az alapító svéd király nevét viseli. Épülete, melyet egy apácázárdából alakítottak ki, a 13. századi városfalhoz tapad.

A cárok sokáig megelégedtek a város birtoklásával. Nem akarták uniformizálni alattvalóikat, sem a városi németeket, sem a vidéki észteket. Az alig néhány százezres észti nép évszázadokig nem is álmodott önállóságról. De az új eszmék gyorsan terjedtek Európában, és a gondolkodásmód változása országokat hozott létre. A városok pedig alkalmazkodtak új lakóikhoz. A nemzeti eszme – más-más dinamikával – éppúgy elérte az észteket, mint az oroszokat és a németeket. Az addig elnyomott, hangjukat alig hallható észtek az I. világháború után önállóak és öntudatosak lettek. A független Észtország fővárosa már nem a Reval, hanem a Tallinn nevet viselte – az észti név jelentése „dán város”.

Egy festményen, amely a városi múzeumban van, komor, ünnepélyes arcú, mindenre elszánt férfiak láthatók: a „nemzeti megmentés bizottsága”. Ők deklarálták a háborút követő zűrzavaros napokban, a szentpétervári forradalmi eseményeket kihasználva, az ország függetlenségét. Észtország ekkor jelent meg a térképeken. 1919-től az észti nyelvet használták az oktatásban és a bíróságokon, a parlamentben – részegítő élmény lehetett ez egy olyan népnek, amely mindig idegen nyelvekhez és hatalmakhoz igazodott. Sok közép-európai kis nemzet élt át hasonlót ekkor.

A felsőváros legmagasabb pontjára, a kerek Hermann-toronnyra 1918-ban tűzték ki az észti trikólórt. 1939. augusztus 23-án Molotov orosz és Ribbentrop német külügyminiszter azonban másképp döntött az Oroszország és Németország közti területekről. A Leningrádtól alig háromszáz kilométerre lévő Tallinnba nem sokkal később bevonult a szovjet hadsereg. Egy szegyetelen politikai színjáték során létrehozták az Észt Szovjet Szocialista Köztársaságot. 1941-ben a német csapatok szállták meg a várost – sok észti, a balti németekről nem is beszélve, látva a sztálini terrort, csatlakozott a nácikhoz. 1944–45-ben, a visszavonulás során több tízezer észttel a németek is elhagyták az or-

szágot. Hét évszázados jelenlétük így szűnt meg végleg Európa e részében. Hátrahagyták dómjaikat, címereiket, udvarházaikat, hegyes tetős, szűk ablakú házaikat – és egy mentalitást, a megbízhatóság, konokság és szorgalom nehezen meghatározható és továbbra is öntudatlanul érvényesülő elegyét. Mintha az elhagyott házak építőinek és lakóinak szellemisége továbbra is hatna. Például érintkezési és magatartásformákban, melyek annyira különböznek az oroszról.

A győztes Vörös Hadsereg, majd a nyomában az állambiztonság 1945 után megszervezte a szinte teljes észti elit deportálását. A német nagybirtokok helyén létrehozták a szovjet kolhozokat. A következő évtizedekben a „testvéri” szovjet államokból oroszok, beloruszok és ukránok tízezreit költöztették a város körül felhúzott egyforma lakónegyedekbe. Úgy tűnt, a Szovjetunió, a világ egyik vezető hatalma soha nem hagyja el Tallinnt. Az „internacionalista” és „kommunista” állam valójában orosz nacionalista politikát folytatott. Célja Észtország teljes és feltétlen eloroszosítása volt. Mégis, 1991-ben, három bizonytalan és gyötrő év után az észtek szabadok lettek.

Fényképeket nézek a „balti láncról”, a Molotov–Ribbentrop-paktum 50. évfordulóján, 1989. augusztus 23-án szervezett élőlánccról, melyet kétfélmillió észti, lett és litván egymás kezét fogva alkotott a tallinni Hermann-toronytól a vilniusi Gediminas-toronyig. Megrázó a szovjet konfekcióruhákban sorban állók arca, elnyűtt és bizakodó embereké, akik egy uniformizálni szándékozott birodalom alattvalói voltak évtizedekig. Most kezdik levetni a fásultságot, mintha felszakadna bennük valami, egymásra néznek, mosolyognak, önállóak – tiltakoznak két nagyhatalom ötven évvel azelőtti cinikus megállapodása ellen, amely országokat dobált kénye-kedve szerint. Egy civilizáció roncsai veszik körül őket, ócska autók, fantáziátlan egyenépületek, villanyvezetékek erdeje, lerobbant utak – igen, talán a Szovjetunió maga volt a zóna. Óriásira növelt, szomorú másolatállam. Az európai civilizáció legnagyobb átmeneti állomása.

De a birodalom nem adta könnyen a megszerzett területeket. A hadsereg és a KGB többször megpróbálta visszaszerezni az ellenőrzést az összeomló gyarmatok fölött. Egy tévéfelvételen ismét komor, ünnepélyes arcú, mindenre elszánt férfiak látok. Ők deklarálták 1991. augusztus 20-án éjszaka, a moszkvai katonai puccs okozta zűrzavart kihasználva az ország függetlenségét. Észtország ekkor jelent meg újra a térképeken. Európa utolsó gyarmatbirodalma összeomlott, az orosz hadsereg utolsó egységei három évvel később távoztak. Évtizedekig hermetikusan lezárt katonai körzeteiket felszámolták a partok mentén. A hidegháború véget ért, az észtek újra birtokba vehették a kiürített és – talán időlegesen – céljukvesztett repülőtereket, rakétakilövő-állomásokat és atomtengeralttjáró-kikötőket. Meg egész országukat.

„Vabadus”, szabadság – ez volt az első észti szó, amit megtanultam. A Vabaduse väljakon, azaz a Szabadság téren álló egyszerű szabadságemlékmű üvegéből van. Talán a szabadság törekénységét szimbolizálja, az egyik legrégebbi bástya maradványaira építették. A szabadság illúzió lehet egy hatalmas birodalmak közé ékelt kis országnak. De a pusztulásra ítélt, vigasztalan gyárépületekből visszavarázsoló Rotermann-negyed elegáns galériájában, az Alterego étterem és a Stalker bár között, miközben francia bort iszom, cárok, cárevicsek és cárnők rafináltan megvilágított régi képeit és szobraikat nézegetem,

körülöttem elegáns európaiak különféle nyelveken zajosan és fesztelenül csevegnek, az üvegfalon kinézve pedig egy darabka konzervált középkor sziluettjét látom, valóságosnak tűnik. Tallinn kapott néhány évtized haladékat a történelemtől. A *Sztalker* és a zóna képei, amit itt, éppen ezen a helyen forgatott Tarkovszkij, mégis makacsul fel-felbukkannak. Mintha erősebbek lennének a profán valóságnál. Mintha ez a másfajta olvasat igazabb lenne.

Ezt látszik megerősíteni Ingmar Bergman önéletrajzi könyve is, amely – talán nem véletlenül – egy itteni könyvesboltban került a kezembe. Bergman – aki nagyjából félúton Stockholm és Tallinn között, Fårö szigetén élt, nem messze Saaremaa titokzatos szigetétől – *A csend* című filmjének színhelyét Timokának nevezi. Timoka, azaz szabad fordításban: a hóhér szerszáma – a szót, mint írja, egy észti könyvből vette, a város fiktív nyelvét is az észti alapján alkotta meg. Timoka Tallinnra, *A csend* pedig sokban a *Sztalkerre* emlékeztet. Timoka maga a zóna – a rendező szavaival a „háborúra készülő képzeletbeli közép-európai város”.

A két rokon lélek, Bergman és Tarkovszkij valóságos enciklopédiáját adja az európai civilizáció kiüresedett, lepusztult szimbólumainak, használhatatlanná vált mindennapi használati tárgyainak, hőseik gyötrődve, dülva-fülva, majd elnémulva botorkálnak köztük. Láthatatlan, öldöklő angyalok veszik körül őket, és – mint Bergman írja – „Isten csendje – a negatív lenyomat”. De *A csend* végén az egyik szereplő az ismeretlen nyelv szavait tanulja, Tarkovszkij filmjének végén pedig megjelenik a kegyelem halvány reménysugara. Érdemes továbbmenni. És nem szabad elfelejteni, hogy Tallinn, Timoka és a zóna kaput nyitnak egy világra. Ha vesszük a bátorságot és belépünk rajta, pillantást vethetünk a modern kor emberi állapotára.

Útcakép vásár idején, Belényes (Beiuș), 1911

Tánc, Köröstárkány (Târcaia), 1911